

VÖRÖS LÁSZLÓ

AZ ESZTÉTIKAI VALÓSÁGFOGALOM NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSE

A művészet fogalmának csaknem valamennyi marxista igényű definíciójában — több más ismertetőjegy mellett és különböző konkrét megfogalmazásban — megtalálható ez a formula: a művészet a valóság sajátos tükrözése. S hogy ez így van, az törvényszerű, hiszen ebben a tételben a filozófia alapkérdésének a valóság és a művészet viszonyára vonatkoztatott vetülete fejeződik ki. A formula kifejtésének, értelmezésének menete azonban rendszerint az szokott lenni, hogy a kiinduló tételből azonnal rátérnek a tükrözés, ill. a speciális művészi tükrözés részletes elemzésére, megkerülve a „mi a valóság?“, „mi az, hogy valóság?“ kérdését. Történjen mindez akár azért, mert a problémát hallgatólagosan teljesen tisztázottnak, közismertnek tételezik, akár azért, mert túl bonyolult témát látnak benne s emiatt nem mernek nekivágni — a kérdés ilyen zárójelbe tétele előbb-utóbb megbosszulja magát: bizonyos határon túl komoly gátjává válik más fontos problémák alaposabb és egyértelműbb megoldásának.

Véleményünk szerint ez a helyzet a realizmus esetében is. Egyetértünk Karel Kosíkkal:

„A viták arról folynak, hogy milyen a művész viszonya a valósághoz, hogy a művész milyen eszközökkel ábrázolja a valóságot, hogy ez vagy az az irányzat mennyire adekvátan, hűen és művészileg tökéletesen tükrözi a valóságot, de hallgatólagosan mindig feltételezik, hogy az, ami a legmagátólértetődőbb és legismertebb, ami tehát a legkevésbé szorul kérdésekre és vizsgálódásra, az éppen maga a valóság. De mi a valóság? Gyümölcsözők lehetnek a realizmusról és nem-realizmusról folyó viták, ha *másodlagos* problémák fogalmait teszik pontosabbá, de az *alapkérdés* megválaszolatlan marad?”¹

A válasz homálya, ill. hiánya kisugárzik sok más területre is, így pl. műfajelméleti vonatkozásokra, mindenekelőtt a líraelméleti kutatásokra, hiszen itt különös súllyal és sajátosan jelentkezik a „mi a valóság?“ problémája. Nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton — s a sok szempontból rokon területen, a zenénél — a legerőteljesebb és leggyakoribb a művészet valóságtükröző funkciójának tagadása, s az ún. „önkifejezés“ koncepció hangoztatása.

A sort sokáig lehetne folytatni, de már ez a két példa is elegendő lehet annak bizonyítására, hogy a fogalom alaposabb kifejtésére és értelmezésére szükség van. S mivel számunkra a probléma a *művészi* valóságtükrözés relációjában vetődik fel, a művészet vonatkozásában számításba veendő valóság fogalmának bizonyos körülhatárolására teszünk kí-

¹ Karel Kosík: *A konkrét dialektikája*. Bp. 1967. 96. l.

sérletet, áttekintve ennek néhány — általunk legfontosabbnak tartott — részkérdését; s bár közben a dolog természeténél fogva óhatatlanul érintjük a filozófiai valóságfogalom egyes problémáit is, nem ez utóbbinak körvonalazása a célunk.

A „valóság” mint kifejezés, terminus technicus többféle értelemben fordul elő mind a köznapi, mind a tudományos szóhasználatban. Egyik fő jelentéssíkban az általános ontológiai létezés értelmében vett valóságot jelöli, azaz minden anyagit és tudatit, mindenféle reálist és fiktit, tárgyit és eszmeit; mindent, ami valamilyen formában *van*, függetlenül konkrét létmódjától. Jelenti másrészt éppen e két szféra megkülönböztetését: az eszmeivel, a gondolatival, a képzelttel szembeni, attól függetlenül létező külső valóságot, az objektív valóságot. S jelenti harmadsorban a kettő viszonyát igazságértelemben, azaz a lényegi valóságot s a gondolati tartalom ennek való megfelelését (szemben a valótlansággal).¹

A dolog lényegét tekintve azonban nem terminológiai kérdéstről van itt szó, tehát nem maga a „valóság” terminus technicus „hibáztatható” eme többértelműségért, hanem mindez csak szükségszerű következménye annak, hogy objektíve ennyire összetett és sokértelmű az a jelenség, amelynek jelölésére szolgál.² „Az anyag és a tudat egyaránt létezik. Lenin határozottan visszautasította az idealistákat, akik azt a badarságot tulajdonították a materializmusnak, hogy szerinte a tudatnak »kisebb a realitása«, mint az anyagnak.”³ Anyag és tudat létszerűen egyaránt valóság. De *nem azonos* valóság: „E létezésben való »azonosság« ugyanis csak szavakban tünteti el azt a valóságos ontológiai ellentétet, amely a fejekben és a zsebemben létező száz tallér között áll fenn.”⁴ Az emberi megismerő és gyakorlati tevékenység azonban megteremtheti az emberi fejben és az objektív realitásban egyaránt meglévőnek olyan kapcsolatát, ami már nemcsak pusztá létezőként, hanem igazságtartalom szerint is valóságot jelent: az ember „...gondolkodása igaz voltát, vagyis gondolkodása valóságát...”⁵

A maga helyén tehát mindhárom jelentéssíknak, valóságértelmezésnek létjogosultsága van, mindegyikük más-más vonatkozásrendszerben közvetíti a valóságot.⁶ Az első fontos kérdés mindjárt ebből adódik: „a

² A jövőre utaló lehetőség-valóság kategóriapár mostani gondolatmenetünk szempontjából külön figyelmet nem érdemlő speciális aspektust jelent.

³ Ez persze nincs ellentmondásban azzal, hogy könnyen előállhat terminológiai zavar is, ha az egyes jelentés síkokat következetlenül, fölcserélgetve alkalmazzák anélkül, hogy tartalmi váltakozásuk kideríthető lenne — s ezt elősegíti a műszó többértelműsége is.

⁴ *A filozófia története*. Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk... V. kötet. Bp. 1965. 81. l.

⁵ Szabó András György: *Praxis és dialektika*. Bp. 1971. 30. l.

⁶ Marx: *Tézisek Feuerbachról*. Marx—Engels Művei. 3. köt. Bp. 1960. 7. l.

⁷ Az természetesen más kérdés, hogy az egyes tudósok objektív körülmények hatására vagy szubjektív megfontolásból magát a „valóság” kifejezést különösen melyik jelentésében használják, s hogy egyáltalán alkalmazzák-e mindegyikben. Marxnál és Engelsnél túlnyomórészt az „elgondolt, elképzelt, akart létezés” és az „érzéki, valóságos létezés”, tehát az eszmei és az anyagi megkülönböztetésére szolgáló fogalom, de elvétele igazságértelemben is megtalálható, pl. az idézett 2. Feuerbach-tézisben. Náluk az általában vett létezést jelentő előfordulással nem találkoztam. Ez érthető is, hiszen materializmusuk kifejtését ez a terminológiai gyakorlat egyértelműbben szolgálhatta. — Lenin a *Materializmus és empiriokriticizmus*-ban —

művészet a valóság sajátos tükrözése" tételben a művészethez (a sajátos tükrözés révén) kapcsolódó viszonypárnak melyik valóságjelentés a tagja a három közül? A művészet egyik legfőbb specifikuma éppen abban van, hogy ebben az alapviszonyban az általános ontológiai létezőként vett valóság szerepel, méghozzá a külső és belső valóság *egyszerre*. Nem feladatunk most a művészet létrejöttét szükségszerűen előidéző, a művészetet életre hívó okok áttekintése, de itt elkerülhetetlenül utalnunk kell az egyik legdöntőbb okra, arra, hogy szemben minden mással, a művészet az egyetlen tükrözési és tevékenységforma, amelyben az ember a külső és belső totalitást (saját bensőjét is) szétbonthatatlan egységben objektíválhatta, sajátos valóságként újjáalkothatta.

Azzal, hogy a művészi tükrözésnek ez a valóság a tárgya, közvetlenül összefügg ennek a tükrözésnek sok más fontos jellemzője is. „Hogy *hogyan* lesznek számára mint az övéi, az a *tárgy természetétől* és a *nekik* megfelelő *lényegi erő* természetétől függ; mert éppen e viszony *meghatározottsága* alkotja az igenlés különös, *valóságos* módját. A szem szá-

„valóságos” szóalakban — néhányszor már használja az általános ontológiai létezés értelmében is. J. Dietzgennek arról a tételéről, hogy „mindazonáltal a nem-érzéki képzet is érzéki, anyagi, azaz valóságos...” többek között ezt írja: „Az, hogy a gondolat is és az anyag is „valóságos”, azaz létezik — igaz.” (Bp. 1961. 295. l.) J. Ward azon nézetét, amely szerint a materializmus „a szellem tényeit... egy fokkal fenomenálisabbá, egy fokkal kevésbé reálisá teszi...” így véleményezi: „Persze badarság azt állítani, hogy a materializmus „kevésbé” valóságosnak tartja a tudatot.” (Uo. 340. l.) Ennek ellenére azonban Lenin is csaknem kizárólag a filozófia alapkérdéséhez közvetlenül kapcsolódó, ismeretelméleti jelentéskörben él a „valóság” műszóval, aminek fő oka nyilvánvalóan ugyanaz, mint Marxnál és Engelsnél. — Mindehhez azonban az említett okon kívül az is hozzájárul, hogy ők döntően nem a művészet és a valóság összefüggését tekintve vizsgálták. Ebben a relációban — később részletezendő tényezők miatt — már szükségszerűen jobban előtérbe kell kerülni az ontológiai valóság-aspektusnak, s ez a „valóság” kifejezés ilyen értelmű gyakoribbá válásában is megmutatkozik. Bizonyosságul néhány példa: „A valóságos életem persze nemcsak az embernek az objektív világ tárgyaihoz és élőlényeihez való viszonyát értjük, hanem belső életét is; néha az ember álmokban él — akkor az álmoknak (bizonyos fokig és bizonyos időre) bizonyos objektív értelmük van számára; még gyakrabban saját érzelemléteiben él az ember; ha ezek az állapotok elérik az érdekesség fokát, akkor a művészet is reprodukálhatja őket.” (Csernisevszki: *Válogatott filozófiai művei*. Első rész. Bp. 1952. 85. l.) — „Általában bizonyos előítélettel csak a társadalmi vagy esetleg csak a „külső” valóságot szokták valósnak számítani, mint ami az emberi tudattól függetlenül létezik. De hiszen maga a tudat is valóság; az ember belső világa: élményei, érzelmei, még a legszubjektívebbek is; valóság az álom, az ábránd, a hiedelem is, csak eszünkkel a maga helyére kell tenünk. ... S az így felfogott valóság a művészetek számára elég teherbíró és széles: elférnek rajta nemcsak a szűkebb értelemben vett ábrázoló művészetek, aztán a prózai epika, a dráma, amelyeken elsősorban szoktuk demonstrálni a valóság visszatükrözését — hanem olyan művészeti ágak is, mint a zene, a lírai költészet vagy a tánc.” (Barta János: *Néhány szó a tükrözési elméletről. Élmény és forma*. Bp. 1965. 10. l.) „A valóság természetszerűen magában foglalja az embert is, s ezzel az emberek vágyait, álmait, célkitűzéseit, hiányérzeteit, mítoszait. Amikor Garaudy ezt a teljességet úgy fogja fel, mint a valóság, plusz a valóság hiánya, csak annyit tesz, hogy szemben a marxista filozófiával a valóságot vulgárisan, mint léteit értelmezi, s nem egyszersmind a maga lét-tudat teljességében. Tehát egy világos és egyértelmű igazságot fogalmaz meg ködösen és filozófiailag pontatlan terminológiában.” (Gyertyán Ervin: *Művészet és szubjektivitás*. Bp. 1966. 42. l.) — „... maga az én világa is a művészi vizsgálódás tárgya, az én világa is objektív valóság. Akkor is az volna, ha nem hatna rá, nem formálná, determinálná a külvilág. De hat rá és determinálja, tehát az én világa olyan objektív valóság, amelyben áttételesen ott rejlik a nem-én is.” (Mesterházi Lajos: *Játék és varázslat. — Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 282. l.)

mára másképp lesz egy tárgy, mint a *fül* számára, és a szem tárgya maga másvalami, mint a *fülé*.⁸ Ez a dialektika érvényesül analóg módon itt is, a „mit tükröz” elválaszthatatlan a „hogyan tükröz”-től.

A külső és belső valóságmozzanatok összekapcsoltsága, mint a művészi tükrözés tárgya szükségszerűen eredményezi e tükrözés antropomorfizáló jellegét; azt, hogy — szemben a tudománnyal — nem magánvalóságának objektivitása szerint igyekszik reprodukálni a valóságot, hanem valamilyen módon mindig az emberre vonatkoztatottságban. Ez nem is lehet másként, hiszen a művészet számára a valóság már eleve tárgyában adott. Visszaható folyamatként viszont maga a művészi tükrözés előszeretettel orientálódik olyan témák felé, melyek a két szféra összeötvöződése szempontjából kedvezőbb lehetőségeket tartogatnak.⁹ S mert „az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”, a legfőbb művészeti valóságterület a társadalmi valóság. De tovább folytatva a sort, közvetlenül levezethető a művészet tárgyából a tükrözés objektív-szubjektív egysége, a műalkotás egyszerűsége és megismételhetetlensége, az ábrázolás-kifejezés egysége, a szubjektumhoz kötöttség, és emberre vonatkoztatottság révén az érzéki megjelenítés tulajdonsága stb. — tehát végső soron a művészi és tudományos visszatükrözés minden lényeges különbsége.

A külső és belső valóságmozzanatoknak már a művészi tükrözés tárgyában meglevő elválaszthatatlan összekapcsoltságáról beszéltünk, s ebből az alapvető specifikumból eredeztettük a tükörképnek fő jellegzetességeit is. Ez utóbbit, vagyis a tükrözés végeredményét tekintve nagyjából ugyanilyen megállapításokhoz jut azonban egy másik felfogás is, amely szerint a művészetnek nincs specifikus tárgya, tükrözése ugyanúgy az objektív valóság egészére irányul, mint ahogy pl. a tudományé is.¹⁰ A különlegesség, a sajátzerűség egyedül a tükrözés „hogyan”-jának

⁸ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.* Bp. 1962. 73. 1.

⁹ Hans Koch: *Marxizmus és esztétika* c. könyvében (Bp. 1964. 184. l.) felteszi a kérdést, hogy miért nem találkozunk pl. az affinitással, boracitással, ciklikus szénláncokkal, bélbaktériumokkal stb., mint műalkotások tárgyával. De mindjárt hozzá is teszi: „Jól jegyezzük meg: nem a bélbaktériumoknak az ember által történő kutatásával, hanem maguknak ezeknek az élőlényeknek a létezésével?” Kérdésfeltevésében — a művészet és a tudomány valóságterületének bizonyos megkülönböztetésén túl — már benne rejlik a válasz is: elvileg minden valóságjelenség bevonható a művészi ábrázolás hatókörébe — az adott esetben pl. úgy, hogy az illető tudósnak az affinitás vagy a bélbaktériumok kutatása kapcsán szakmai feltékenységből konfliktusa keletkezik egy másik tudóssal, vagy esetleg szerelmi viszonya a laboránsnővel — de az is kétségtelen, hogy egyes élettények gazdagabb, mások szegényesebb tartalmúak az antropomorfizáló művészi tükrözés számára.

¹⁰ Pl.: „A művészet meghatározásához akkor jutunk el a legkönnyebben, ha a társadalmi tudat többi formájával való viszonyát elemezzük. Az ember különböző módon ismerheti meg a valóságot. A művészet és a tudomány két ilyen megismerési mód. Közel hozza őket egymáshoz az, hogy céljuk és tárgyuk egy: mind a tudománynak, mind a művészetnek az a feladata, hogy megismerje az objektív valóságot.” (G. Nyedosvin: *Művészetelméleti tanulmányok.* Bp. 1954. 13. l.) — „A művészi kép mint forma jelentkezik, amikor a művészet sajátosságát tisztázzuk a tudományhoz és más ideológiai formákhoz viszonyítva. Ebben az esetben a művészi forma lényegében a megismerés, a gondolkodás specifikus, esztétikai formája, amelynek tárgya az objektív valóság, a társadalom és a természet élete a maga egész változatosságában.” (A. Dremov: *A művészi kép formájának sajátossága.* MM. Marxizmus—Leninizmus Oktatási Osztálya *Tájékoztató.* Bp. 1961. 5. sz. 47. l.) — E nézetek részletes bírálatát lásd Burov: *A művészet esztétikai lényege.* Bp. 1962. Főleg „A kérdés feltevése” és „A művészet formai alapja és a vulgarizáló tendenciák a művé-

másféleségéből adódik, mert míg a tudományos tükrözésben a szubjektum tudata olyan közvetítő közeg, amelynek kizárólag a tiszta magánvaló reprodukálására kell korlátoznia aktivitását, a lehető legjobban visszaszorítva, kiiktatva a szubjektív hozzáadást, addig a művészi tükrözésben ilyen értelemben egészen másról van szó: a szubjektum tudata nemcsak egyszerű felvevő és továbbító közeg, hanem a tükrözés *folyamatában* maga is eltárgyasul és a műalkotás szerves alkotóeleme lesz. Vagyis itt a külső és belső valóság összeötvöződése nem már a kiinduló pontban adott, hanem az alkotói folyamatban történik meg a szubjektív hozzáadás, beleolvadás, az objektívnek szubjektívvel való átítatása formájában. Ez a nézet tehát végeredményben „a művészet a valóság sajátos tükrözése” formulában a „valóság”-ot a szűkebb értelemben, objektív valóságnak veszi, a belső valóságot pedig a „sajátos” elemének tekintti.

Csak hogy ez a koncepció éppen arra nem adhat kielégítő magyarázatot, hogy maga ez a másféle tükrözésmód milyen objektív alapra vezethető vissza. A másféleséget önmagának a tükrözés mikéntjének más-milyenségével indokolja, ezért eredeti szándékaival homlokegyenest ellentétben végső soron szubjektivistát értelmessé ad — mert a szubjektum másféle módszerű tükröző tevékenységéhez köti a specifikumot —, bármennyire is hangsúlyozottan objektívnek vélt alapról indult el, amikor nyomatékosan kiemelte, hogy a művészet a szó legszorosabb értelmében vett objektív valóságot tükrözi.

Ennek a mechanikus koncepciónak ugyanaz a fő hibája, amit Marx az őt megelőző minden materializmusnál fogyatékoságnak mondott: „... hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az *objektum* vagy a *szemlélet* formájában fogja fel; nem pedig mint *érzéki-emberi tevékenységet*, *gyakorlatot*, nem szubjektívan.”¹¹ Ez a felfogás ugyanis ember és külvilág közt akarva-nem akarva pusztán szemlélődő viszonyt tételez fel, „az ember szemben a világgal” szituációt, és nem annak a kölcsönviszonynak mindenoldalúságát, ahogy a világban van az ember s az emberben a világ. Pedig éppen ennek a két oldalnak egységben-léte, az ember és a külvilág folyamatos kölcsönviszonyában együttlevőként élő külső és belső valóság alkotja a művészet sajátos tárgyát, ami persze szükségképpen magában foglalja — mint döntő elemet — a művészi tükrözés alanyának, a művésznak és a külvilágnak ugyanilyen viszonyát is, sőt nagyon sokszor éppen közvetlenül ennek kifejezéseként ölt testet. A most bírált felfogás viszont a művész és a külvilág közt az alkotófolyamat előtti stádiumban szintén szemlélődőnek veszi a kapcsolatot, ami csak az alkotói folyamatban vált át egyfajta emberi-érzéki tevékenységbe. Ezzel szemben mindazoknak az álláspontoknak ontológiai alapját, melyek a művészet specifikumának meghatározó elemét a már tükrözési tárgyában adott külső-belső valóság együttesében látják, a marxi emberfelfogás alkotja: „... a tényleges, ténykedő emberek ... a hús-vér emberek ... a valóságosan tevékeny emberek...”¹²

szetben” c. fejezetekben. Vö. még Sipos János: *Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében*. Társadalmi Szemle, 1968. 4. sz. 67—68. 1.

¹¹ Marx: *Tézisek Feuerbachról*. Marx—Engels Művei. 3. kötet. Bp. 1960. 7. 1.

¹² Marx—Engels: *A német ideológia*. Uo. 25. 1.

Nem ennek a tanulmánynak feladata az arra való kitekintés, hogy már most a tárgy sajátzerűsége hogyan hat ki részleteiben a tükrözési folyamat és tükörkép jellegzetességeire, s hogy természetesen a művészi tükrözés ebben a felfogásban sem e valóság egyszerű áttemelése, átfordítása a művészet alkotásaiba, hanem így is aktív, valóban *alkotó* tevékenységet feltételez. Ezen a helyen csak egyetlen lényeges momentumra térünk ki, egy olyan logikusan adódó következményre, melyet azonban még az ilyen kiindulású nézetek is csak ritkán szoktak következetesen levonni. Arról van szó, hogy a „mimézis mimézise” ilyenformán szükségszerűen általános jellemző vonása a művészi tükrözésnek, nem pedig csak egyes művészeti ágaknak vagy műfajoknak, még ha aránya és közelebbi jellege természetesen más és más ilyen szempontból is. Hiszen ha a külső és belső világ, a művész énje és a tudatától független objektív valóság egyidejűleg jelen van a tárgyban, majd az alkotói folyamatban és tükörképként a műalkotásban egyaránt, a belső világ, az „én” pedig — amint arról később részletesebben szó lesz — lényegi tartalmaiban a külsőség által determinált, azt már egyszer tükrözve tartalmazó bensőség, akkor ilyen értelemben minden művészet „kettős tükrözés” is. Nemcsak az, de mindig az is.¹³ Amiből viszont még tovább az következik, hogy egyes művészeti ágak, műfajok sajátzerűségét nem e „kettős tükrözés” megletében vagy hiányában, hanem általános, mindenkori jelenlétének körén belül kell keresni.¹⁴

¹³ A mienkéhez közelálló gondolatmenettel ugyanerre az eredményre jut Jaroslav Volek: *A valóság művészi tükrözésének specifikus tárgyáról* c. tanulmányában. Ismerteti és részben idézi Rákos Péter: *A realizmus kérdései a csehszlovák irodalomtudományban. Világirodalmi Figyelő*, 1963. 4. sz. 377–8. l.

¹⁴ Erősen bírálható ebből a szempontból Lukács György okfejtése is *Az esztétikum sajátosságá-*ban. (Vö. Tamás Attila: *Polemikus gondolatok Lukács György esztétikájáról*. Híd, 1965. 4. sz. 505. l.; Csetri Lajos: *Lukács György esztétikája. Tiszatáj*, 1965. 8. sz. 638. l.) — Lukács egyébként, ami a sajátos tárgy mibenlétét illeti, közbülső helyen áll a mi felfogásunk és az előbb bírált koncepciók között. Nála az esztétikai visszatükröződés tárgyában — a természettel anyagcserét folytató társadalomban — annyiban van meg az objektív és szubjektív valóság összekapcsoltsága, amennyiben azt „már eleve, még mielőtt a művészet tárgyává lett volna, az emberi nem tevékenysége” feldolgozta (*Az esztétikum sajátossága*. Bp. 1965. 1. kötet. 277. l.); vagy ahogy másik helyen kifejti: „Már ismételten utaltunk arra, hogy az esztétikai visszatükrözés alapvető tárgya a természettel anyagcserét folytató társadalom. Itt éppúgy az egyén és a társadalom tudatától függetlenül létező valóságról van szó, mint a természet magánvalóságának esetében, de ez olyan valóság, amelyben az ember mint objektum és mint szubjektum egyaránt szükségszerűen mindig jelen van.” (Uo. 225. l.) — Nála azonban — ahogy az első idézetben explicite is megfogalmazódik — „a világban van az ember s az emberben a világ” egységének aránytalanul az első felére tevődik a súly a tárgy oldalán, a második pedig az alany, a művész síkján hangsúlyozódik, de kizárólag az *esztétikumalkotás* és az *esztétikum* szférájában, mivel itt megy végbe a szubjektivitás partikularitásának leküzdése, felemelkedése az emberi nembeliség szintjére, az emberi nem öntudatáig, ami azonban nem egyszerűen vett esztétikai visszatükrözés, hanem egyben *hű* és értéknívójában *legmagasabb szintű* alkotást eredményező tükrözés, azaz a tétel két oldala itt a lehető legtökéletesebben egyesül, mondhatni azonossá lesz. Ennélfogva a szubjektum részvételét tekintve az antropomorfizáló *tükrözésmódon* illetve a szubjektum-objektum esztétikumbeli azonosságán van a nyomaték, s elhalványul az, hogy a belső valóság par excellence belső állapotában is szerves alkotóeleme a művészet tárgyának, valóságának. — Mindez szorosan összefügg miméziselméletének ábrázolásközpontúságával, és széken megvont esztétikumfogalmával. Emellett valóság- és tükrözésfogalmának meghatározatlansága, hallgatólagosan más-más értelemben való alkalmazása (vö. Tamás Attila és Csetri Lajos idézett művei) nem egy megállapítását erősen vitathatóvá teszi, nagy művének kiemelkedő erényei és érdemei mellett is.

Bármennyire szükségszerű is az általános ontológiai létezés értelmében vett valóság és a művészet viszonypárjának felvétele — mert ebből a valóságból, mint a művészi tükrözés tárgyából elemezhető ki a művészet legáltalánosabb sajátosságai —, több szempontból is jövátelhetetlen hiba lenne, ha itt megállnánk. Nemcsak azért, mert így egy eléggé tartalmatlan valóságfogalmat kapnánk, ami ugyan alkalmas, sőt elengedhetetlen a fő művészi specifikumok levezetésére — de ezen túl elvontsága miatt már nem sokra —, hanem ráadásul téves valóságfogalmat is, hiszen a komplex valóságfogalomnak egyetlen aspektusát, részét általánosítanánk egészzé.

Ha nem lépnénk tovább, ugyanazt a hibát követnénk el, mint Dühring, aki a világ egységét létének egységében fogta fel, s akinek eme nézetét Engels — a mi problémánk szempontjából is feltétlenül figyelembe veendő gondolatokkal — így bírálta:

„Amikor a *létről* beszélünk, és *pusztán* a létről, akkor az egység csak abban állhat, hogy mindazok a tárgyak, amelyekről szó van — *vannak*, léteznek. Ennek a létnek az egységében, nem pedig valamiféle egyéb egységben vannak összefoglalva, és az a közös kijelentés, hogy mindannyian *vannak*, nemcsak nem adhat nekik semmilyen további, közös vagy nem közös tulajdonságokat, hanem minden ilyen tulajdonságot a vizsgálódásból egyelőre kizár. Mert mihelyt attól az egyszerű alapténytől, hogy mindeme dolgokat közösen megilleti a lét, akár csak egy milliméternyire is eltávolodunk, elkezdenek szemünkbe tűnni e dolgok *különbségei* — s hogy vajon ezek a különbségek abban állnak-e, hogy egyesek fehérek, mások feketék, egyesek élők, mások élettelenek, egyesek netalán evilágiak, mások netalán túlvilágiak, azt nem tudjuk abból eldönteni, hogy valamennyiüknek egyaránt a puszta létezés tulajdonítódik.

A világ egysége nem létében van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mivelhát előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet... A világ valóságos egysége anyagságában van...”¹⁵

A valóság nem teljesen szuverén, abszolút autonóm valóságszférák és területek összessége, hanem különböző viszonyban, így determinációs és egyéb vonatkozási s függőségi viszonyban levő elemek alkotják. Tehát a valóság tényleges ontológiai rajzát nem lehet pusztán annak alapján megadni, hogy egy adott valami egyszerűen van, létezik, s mint ilyen, létezése szerint valóság, hanem konkrét kapcsolatrendszerét is figyelembe kell venni; vagyis a valóság „ontológiai térképén” ki kell rajzolódni az ismeretelméleti különbségekből adódó valóságos ontológiai létmódbeli eltéréseknek, mindenekelőtt és alapvetően az anyag-tudat viszony rendszerének.

Ernst Fischer és Garaudy példája mutatja legjobban, milyen eredményre vezet az a valóságfogalom, amely a lényegyet tekintve megelégszik az absztrakt, általánosságban vett létezés valóságának figyelembe vételével.

„S amikor azt mondjuk, valóság — ezen mit értünk? Vajon csak a külvilág számít-e valóságnak, s az író funkciója ennek töretlen visszatükrözése volna, vagy pedig maga a tükör is a valóságba tartozik-e, ez az eleven, tevékeny, nem ritkán helyét változtató tükör? Vajon nem lényeges mozzanata-e a valóságnak az a sokféle mód, ahogyan a külvilág szubjektív élménnyé lesz? Vajon csak az-e a valóság, amit az emberek tesznek, és amit velük tesznek, avagy talán az is, amit álmodnak, sejt-

¹⁵ Engels: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. Marx—Engels Művei. 20. kötet. Bp. 1963. 46. l.

tenek, éreznek, ami még nincs jelen..."¹⁶ — írja Ernst Fischer, Garaudy pedig ezt: „Mert a valóság, ha magába foglalja az embert is, már nemcsak az, ami, hanem emellett mindaz, ami hiányzik belőle, amivé még válnia kell, s aminek az emberek álmai s a népek mítoszai az erjesztői.”¹⁷

Fischer és Garaudy szavakban ugyan nem tekintenek el a művész korhoz és osztályhoz kötöttségétől, vagyis a társadalmi lét tudatot meghatározó szerepétől, ám egy elvont és abszolút képlekeny lehetőségfogalom ürügyén polgárjogot adnak mindenféle „álom, sejtelem, érzélem, képzelet” valóságossága számára úgy, hogy ezt végül is ugyanolyan nyommatékos valóságélemnek tekintik, mint bármilyen reális dolgot, eseményt. Differenciálatlanul, megkülönböztetés nélkül vonják be a valóságfogalomba az objektív és a szubjektív, a reális és a képzeletszülte elemeket, így végső soron pusztán azon az alapon, hogy egyik is és a másik is létezik, egyenrangúsítják e két valóságszférát. Ha tehát Gyertyán Ervinhez kapcsolódva azt mondjuk, hogy Fischer és Garaudy elszubjektivizálják a valóság fogalmát, akkor ezt nem azért tesszük, mert ebbe a fogalomba belefoglalják a belső valóságot is — ez inkább pozitív mozzanattal náluk —, hanem azért, mert ebben a valóság-konceptióban egy esetleg ködös, zavaros agyszülemény, egy álom, sejtelem, fantazmagória a jövőről *ugyanolyan valóságértékű*, mint mondjuk egy fontos reális esemény, vagy mint egy olyan gondolatsor, amely objektív igazságot tartalmaz.¹⁸

Ernst Fischer és Garaudy fontos különbségeket összemósó valóságértelmezésével ellentétben, másik végletként Caudwell túlzottan éles elválasztóvonalat húz a külső és a belső valóságszféra közé, ezáltal lényeg-

¹⁶ Ernst Fischer: *Kafka. Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 192. l. Pontosan ugyan-ezt a nézetet, de némileg más megfogalmazásban fejti ki: *Korszellem és irodalom*. Bp. 1966. 87. l.

¹⁷ Roger Garaudy: *Parttalan realizmus. Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 184. l. Garaudy eme mondataira vonatkozik — s véleményünk szerint a bennük kifejtett álláspontot helyesen bírálja — Gyertyán Ervin könyvének a 7. jegyzetpontban más összefüggésben már idézett részlete.

¹⁸ Ebből a differenciálatlan, homályos és sokértelmű, önkényesen alakítható valóságfogalomból logikusan adódik a parttalan realizmus teóriája (vagy ez utóbbi formálta ki magának logikusan ezt a valóságértelmezést? — ez most mindegy). Az ő valóságfogalmuk természetéből eredően ugyanis föl sem vethető a *hű* tükrözés kérdése. Ez a nivelláló jellegű, egyenrangúsító valóságfelfogás eleve kizárja a *hű* valóságtükrözés kritériumainak megállapíthatóságát. Ha az álom és a sejtelem ugyanolyan nyommatéku és értékű valóságélem, mint valamilyen reális esemény; ha az álom és a sejtelem, s általában a belső világ nincs függési viszonyban a külvilággal, akkor mihez legyen *hű* ez a bensőség? Akkor csak önmagához lehet *hű*, ennél fogva — objektív viszonyító mérce, fokmérő híján — egyáltalán nincs is értelme a *hű* valóságtükrözés követelményét fölvetni. Nem is tesszik: „Ha a művészetben a realizmus lényege az objektív adott valóság elismerése...”; „Ha úgy döntünk, hogy a művészetben nem a *módszert*, hanem a *magatartást*, a valóság ábrázolását ismerjük el realizmusnak...”; „Ha viszont realizmusnak ismerünk el minden olyan művészetet és irodalmat, amely a valóság ábrázolásán fáradozik...” — írja Ernst Fischer, következetesen mellőzve a *hű* kritériumát (idézetek a 16. jegyzetpontban megjelölt helyekről). Garaudy is ugyanígy fogalmaz: „...nincs művészet, amely ne volna realista, vagyis amely ne külső és tőle független valóságra vonatkoznék.” (I. m. 179. l.) Amennyiben viszont a valóság^{hűség} jegye hiányzik, tehát realizmus = valóságábrázolással általában, akkor tényleg parttalanoknak kell lenni a realizmusnak, mert ilyen legtágabb értelemben mindenféle művészet szükségszerűen valóságtükrözés. Így függ össze nagyon közvetlenül ez a homogén valóságfogalom a parttalan realizmus koncepciójával.

gileg függetleníti és elválasztottságukban helyezi egyazon valóság szintre őket, azaz ellenkező oldalról indulva köt ki ugyanott, ahol Fischer és Garaudy. Nála ezért a művészi megjelenítés szempontjából döntően e kettőnél jobban önállóított belső világra, a genotípus belső valóságára helyeződik a figyelem, s ezen az alapon különbözteti meg a tudományt és a művészetet is:

„A művészet adaptálja a genotípust, és annak vonásait a külső valóságba vetíti — így mondja el nekünk, mi a genotípus. A tudomány befogadja a pszichébe a külső valóság tükröződését, így mondja el nekünk, mi a külső valóság”;¹⁹ „A művészet valóság-darabja és a tudomány valóság-darabja között az a különbség, hogy a tudományt csak az érdekli, milyen viszony van a valóságból kiemelt darab és a világ között, a művészetet ellenben a genotípus és a valóságból kiemelt darab közötti viszony érdekli, ezért mit sem törődik a rész mögött álló teljes világgal... A tudomány *sajátos* érdeklődési területe a külső valóság világa; a művészet a belső valóság világával foglalkozik.”²⁰

Noha Caudwell a dráma és epika műneménél többé-kevésbé elismeri a külső valóság visszatükrözésének funkcióját is, lévén műve és valóságfogalma líraközpontú — a líra lényegét pedig a genotípus belső valóságának, főként tudattalan és ösztönvilága kifejezésének tekinti — ez az alap rányomja bélyegét művészetfelfogására általában, s módszertanilag abból a tévedésből származik, hogy az „izolált Én” szubjektív polgári lírájának egyes jellegzetességeit túláltalánosítja a lírára mint olyanra egészen véve, sőt a valóságfogalomra is.²¹

A tényleges valóságban a tudat se nem az anyagtól elszakított, ön-
elvű szubsztancia — Lenin erre nyomatékosan utal, amikor többször hangsúlyozza, hogy súlyos hibát követ el, aki az ismeretelméleti alapviszony ellentétének érvényességét eme szűk határokon túlviszi²² —, nem is az anyagnak passzív tükre csupán, de nem is vele minőségileg egybevonható-összemesható. Éppen a *Feuerbach-tézisek* kapcsán már említett marxi valóság- és emberfelfogás szolgálhat egyedül helyes alapul anyag és tudat valóságos viszonyának megértéséhez, amelyben amannak elsődlegessége s emennek másodlagossága nem olyan keretek között érvényesül, ahol adva van egyik oldalon az embertől érintetlen külső tárgyi világ, s az emberi belső ennek elvont eszmei-képmási létezése csak. Ellenkezőleg: a kettőt ellentétének egységében tartalmazó emberi-érzéki, gyakorlati tevékenység alapozza meg másodlagosságában is „a tudat valóságának tényleges ontológiai mibenlétét”,²³ mert „a tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk.”²⁴

Csak innét érthető meg, hogy „nincs »tiszta szubjektum« sem társadalmi-ontológiai, sem pedig gnoszeológiai vonatkozásban.

A szubjektum mindig magába fogadja a külsőt, az objektumot, s maga is része ennek a »külsőnek«. Ennek következtében »bensősége«, szubjektivitása csak viszonylagos lehet.

¹⁹ Christopher Caudwell: *Illúzió és valóság*. Bp. 1960. 261. l.

²⁰ Uo. 265. l.

²¹ Vö. Lukács György: I. m. 1. kötet. 243. l., valamint Egri Péter: *Caudwell líraelméletéről*. Filológiai Közöny, 1962. 1—2. sz. 58—9. l.

²² Lenin: *Materializmus és empiriokritizmus*. Bp. 1961. 173. és 297—8. l.

²³ Szabó András György: I. m. 31. l.

²⁴ Marx—Engels: *A német ideológia*. Marx—Engels Művei. 3. kötet. Bp. 1960. 25. l.

Ez ismeretelméletileg azt is jelenti, hogy nincs olyan emberi tudat, amelynek tartalma csak önmaga lenne. Az öntudatot (vagy »én«-tudatot) megelőzi a »tárgyi tudat«, a külvilág tudata. A tudat tartalma valami külső a tudathoz képest, ami azonban *mint* visszatükrözés mégis a tudatban van...

A szubjektum *lényegét kifejező funkció, a tevékeny aktivitás* nem kizárja, hanem éppen feltételezi az objektumok... meghatározó szerepét.²⁵

Ezért, habár „a művészet a valóság sajátos tükrözése” formulában az általános ontológiai létű valóságvonatkozás szerepel, ez ugyanakkor olyan valóság is, amelyben érvényesülnek a másik, a megkülönböztető-differenciáló valóságsík törvényei is; azaz olyan valóság, amely nem homogén a függésvizonyok tekintetében sem, hanem legfőbb vonalaiban, „alapszerkezetében” két olyan szféra alkotja, amelyek közül az egyik — a belső világ, függetlenül attól, hogy közelebbről az anyag-tudat általános relációban, vagy a konkrétabb én-külvilág viszonyban vesszük — tartalmában végső fokon a másik által determinált, annak — megintcsak végső soron — tükrözését jelenti. Természetesen ez a tükröző bensőség, mivel olyan szubjektum belső világa, amely folyamatos gyakorlati-tevékeny kapcsolatban áll a külvilággal, nem lezárt és megállapodott, hanem mozgó, folyamatosan objektíválódó-szubjektíváló dinamikus tudat, amely „nemcsak visszatükrözi az objektív világot, hanem teremti is.”²⁶ Vagyis Lukács György sokszor hangsúlyozott alaptétele, hogy „ha ugyanis meg akarjuk vizsgálni a mindennapi életben, a tudományban és a művészetben megvalósuló visszatükröződés különbségeit, eközben állandóan tisztában kell lennünk azzal, hogy mindhárom forma ugyanazt a valóságot adja vissza”²⁷ — kétségkívül igaz, természetesen abban az értelemben, hogy valamennyi az *anyagiségében egységes* valóságot tükrözi.²⁸ A líra esetében is alapvetően erről a valóságról és ilyen valóságról van szó, az itt jelentkező sajátságok nem ezeknek a fő valóságviszonyoknak megbontása révén, hanem eme alapkörön belül — külön tanulmányban részletezendő módon — érvényesülnek.

Mivel a valóságos anyag-tudat viszonyt a valóságos emberi-érzéki tevékenységből mint ontológiai alapból vezettük le, ebből logikusan következik, hogy semmiféle tudati tükrözés, így a művészi tükrözés sem lehet cél, hanem eszköz. Sajátos eszköze eme mindenoldalú emberi gyakorlat, a „világ megváltoztatása” hatékonyabb és gazdagabb kibontakozásának, a benne teljesebb emberként való részvételnek s ezáltal az emberibb emberlét valódi, tevételes megteremtésének. Am éppen ez indokolja a harmadik, az igazságértelmű valóságsík belépését a valóságfogalomba. Hiszen a művészet, első viszonyban az általános ontológiai létű valóságot tükrözvén, megteheti, hogy a külső-belső világ mindenkor művészi együttesében az egyensúlyt felbillentse a belső valóság javára, s olyan művet alkosson, amelyben „a szubjektum, mint szubjektum tetszeleg önmaga előtt és így érvényesül, ahelyett, hogy magának a dolognak szerve és eleven tevékenysége lenne...”²⁹ Az igazi emberi kiteljesedést-

²⁵ Lick József: *Személyiség és filozófia*. Bp. 1969. 35. l.

²⁶ Lenin: *Filozófiai füzetek*. Művei 38. kötet. Bp. 1954. 187. l.

²⁷ Lukács György: I. m. I. kötet. 29. l.

²⁸ Lukács így is értelmezi, már néhány mondattal az előbb idézett részlet után.

²⁹ Hegel: *Estétika*. I. kötet. Bp. 1952. 293. l.

kibontakozást azonban magától értetődően az olyan művészet szolgálhatja mindenekelőtt sikerrel, amely nemcsak létszerűen ad valóságot, hanem ezen túl igazságtartalmában is.

Mihelyt tehát az — esztétikai szempontból — két fő valóságszféra megkülönböztető viszonyát tartalmazó második valóságsík figyelembe vétetik, ez azonnal s szükségszerűen involválja a harmadikat is. De nemcsak maga után vonja, hanem a lehetőségét is megteremti reális létének s megítélhetőségének, mert a külső és belső valóság ilyen függésviszonyának alapján az igazságként vett valóság, a tükrözés hűsége kritériumának problémája már felvethető, míg Ernst Fischer, Garaudy vagy Caudwell valóságfogalmának esetében erre nincs lehetőség.

Az igazságértelem szerinti valóság néhány különlegesen bonyolult kérdés elé állítja a kutatót.³⁰ Arról van ugyanis szó, hogy míg az eddigiekben a különböző valóságvonatkozások egymásból következtek, ill. egymást előlegezték, addig itt már nem egyszer keresztezik egymást, vagy éppenséggel szembenállanak. Ez könnyen érthető is, hiszen az első két valóságsík viszonyában pl. a szubjektív képzelgések hamis tükrözést eredményezhetnek, s ilyenkor az adott fantazmagória, illúzió mint tudatállapot valóság, de igazságtartalmában nem-valóság. Fontosabb azonban számunkra most az, hogy ha ez a tükröző viszony adekvát, az ellentmondás akkor is fennállhat: az eredmény ilyenkor is lehet valótlanosság.

A „hű (igaz) valóságtükrözés” ugyanis kétértelmű kifejezés, amelyben a hű (igaz) jelző egyformán vonatkozatható az összetételnek külön az egyik és külön a másik tagjára, s ettől függően a kifejezés tartalma is lényegesen más és más lesz. A vízbe dugott pálca megtörtnek látszása objektív valóság, ennek érzéki csalódásvoltához hű tükrözése, gondolati reprodukálása (a pálca eltörtnek gondolása) azonban egészen mást jelent és más eredményt ad, mint az a tükrözés, amely megmutatja a jelenség látszatjellegét, ál-valóságát (sőt esetleg ennek okait is).

A harmadik valóságsíkon belül tehát nagyon fontos e két oldalnak, az objektív valóság igazságának és a tükrözés „igazságának” (adekvátságának, hűségének) világos megkülönböztetése. A kettő nem jár együtt szükségszerűen, bár szorosan összetartozik. Mindez elsősorban annak következménye, hogy a lényeg és a jelenség egyaránt az objektív valóság kategóriája, de „a jelenség kifejezheti a lényegét hamisan, nem adekvát módon (látszat)”,³¹ vagyis lényeg és jelenség, látszat és nem-látszat igazságértelemben nem azonos valóságértékűek.³² Ezért is szükséges, hogy a második valóságsík után tovább lépjünk, mert bizonyos tekintetben még az sem differenciál eléggé, hanem további disztinkciók kívánkoznak az igaz-valóság és ál-valóság között a primer valóság területén, ill. ennek visszatükrözésénél.

A marxista esztétika mindig is hangsúlyozta a valóság lényege hű tükrözésének fontosságát, jó néhány elméleti kérdés azonban mindmáig

³⁰ Magától értetődő, hogy a valóságfogalomnak ez az aspektusa különösen a realizmus problematikája szempontjából számottevő. Fejtegetéseinkben azonban — témánkhöz híven — nem a realizmusról mint olyanról lesz szó, hanem a vele ugyan szorosan összefüggő, de a komplex realizmus tárgykörnek csak egy összetevőjét képező kérdésről.

³¹ *Filozófiai Kislexikon*. Bp. 1970. 185. l.

³² Vö. Almási Miklós: *A látszat valósága*. Bp. 1971. 90. l.

nem oldódott meg megnyugtatóan ezzel kapcsolatban. Számunkra most különösen kettő fontos közülük: amelyek azzal függnek össze, hogy bizonyos relációkban egyáltalán, elvileg lehetséges-e a valóság igazságáról, ill. hű tükrözéséről beszélni.

Az egyik adódó problémakör érzékeltetésére a Vigotszkij könyvében említett érdekes szituációt hozzuk fel: „Ha éjszaka a szobában lógó kabátot embernek vélem, tévedésem teljesen nyilvánvaló, mert az élményem hamis, s nem felel meg neki semmiféle reális tartalom. A félelem azonban, amely közben elfog, teljesen reális. Tehát összes fantasztikus és irreális élményeink lényegében teljesen reális emocionális alapon játszódnak le.”³³ Egyrészt adva van tehát egy belső, érzelmi realitás, amit ténylegesen átél ez a valaki, s ami nem marad meg belső állapotában, hanem fiziológiailag kivetül — ha másban nem, hevesebb szívdobogásban vagy a lélegzet elakadásában; de ki is egészíthetjük a hatást, feltételezve, hogy a sokk tartós, talán egész életre szóló ideggyengeséget, szorongást eredményez, esetleg üldözési mániát indít el; vagy az ijedelem közvetlen cselekvést vált ki, pl. az illető odavág valamit a kabáthoz. Itt valóság — létszerűen — maga az érzelemállapot, valóság az ennek hatására objektíválódott testi-anyagi-szervezeti működésbeli súlyos rendellenesség, vagy a kiváltott tett, másrészt viszont mindez igazságtartalma szerint valótlanosságra, hiedelemre, képzelgésre épül. Mi az igazi, a végső, a szintézisvalóság az ilyen összekuszálódott valóságvonatkozású esetekben? Egyáltalán: miben van az *érzelem* igazságtartalma; eldönthető-e ez, vagy pedig már eleve föl sem vethető?

A *gondolat* vonatkozásában gyökeresen más a helyzet. A szubjektív gondolat objektivitása, vagyis igazságtartalma elvileg könnyen mérhető: „A gondolkodás igaz objektivitása az, hogy a gondolatok nem csupán a mi gondolataink, hanem egyúttal *magánvalósága* a dolgoknak és a tárgyainak általában.”³⁴ Néhány sorral később Hegelnek ragyogó kifejezése van erre a viszonyra: „...*gondolt magánvalóság*...” A gondolat valósága tehát elvileg közvetlenül összevethető tárgyával.

De van-e — ennek analógiájára — *érett magánvalóság*? Igazságértelemben *közvetlen* viszonyként nincs. Az érzelemnek a szorosán vett tárgyi-anyagi világban nincs analogonja, tehát ilyen vonatkozásban a megfelelés vagy meg nem felelés emiatt már eleve föl sem vethető. A tárgy által kiváltott érzelmi élmény motiváltsága, pszichológiai hitelessége szintén nem lehet mérvadó, hiszen ez az adott egyén és a konkrét szituáció mindenkori erőterében — persze hangsúlyozottan igazságértelemben — teljesen relativisztikus. A társadalmi tudatban már lehetséges az egyéni tudathoz képest objektív érzelmi adottság — pl. korézés, korhangulat, társadalmi pszichikum —, de ez egyrészt önmagában véve heterogén valami, másrészt — ezzel összefüggésben — igazságtartalma sem feltétlen, hiszen megjelenhet benne szélesebb társadalmi méretekben a hamis tudat is. Vegyünk csak egy olyan példát, hogy mondjuk 1940-ben egy adott embert hatása alá kerít a fasiszta demagógia, azaz egyéni érzelmi világa adekvát tükre lesz egy akkori nagy embercsoport objektíve

³³ Lev Vigotszkij: *Művészetpszichológia*. Bp. 1968. 337. l. Az érzelem realitását illetően vö. még Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Bp. 1962. 294. l.

³⁴ Hegel: *Enciklopédia. A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Első rész. A logika. Bp. 1950. 92. l.

létező hangulatának-ézelmének; mégis: ez az ézelmi tartalom igazság-értelemben valóság-e? Tehát nem úgy értékelve ezt az ézelmi valóságot, hogy igazi-e az ézellem önmaga motiváltságában vagy a korhangulathoz való hűségében, hanem hogy tartalmában igaza van-e akár a korhangulatnak, akár az azt tükrözö egyéni tudatnak.

A szubjektív ézellem igazsága, valóság-hűsége ennélfogva nem viszonyítható közvetlenül se objektív természeti, se társadalmi megfelelőjéhez, mert az előbbi nem létezik, az utóbbi pedig mint igazságértékű valóság egyáltalán nem megbízható.³⁵ Hogyan lehetséges mégis az ézellem igazságmozzanataról, „ézelmi ítélet”-ről beszélni, s ezt objektív alapon nyugvó mérlegre tenni? A választ abban a körben kell keresni, hogy a belső tudati világ egyes komponensei nem különálló és elszigetelten élő, hanem egymást át- meg átjáró és kölcsönösen alakító faktorok:

„Az ézelmek nem elkülönült tartalmát jelentik tudatunk működésének, hanem szüntelen egységes működésének egyik, a többivel elválaszthatatlan egységben működö funkcióját. Fogalmilag körülhatárolható tárgyi tájékozódásunkkal, és ebből eredö cselekvéseinkkel nagyjából egyidejűleg, elválaszthatatlan kísérökként élük életüket. Alapvetö funkciójuk az, hogy a valóság tudatunkban megjelenö tényeit szüntelenül saját létünkre, illetöleg létünk tudatára vonatkoztassák”;³⁶ „Az értelem, ézellem, akarat klasszikus hármas egysége nem térben vagy idő-fázisokban elkülönített szentháromság, hanem a tudati tevékenység egyidejű hármas funkciójaként áll előttünk.”³⁷

Ez az egységes tudati működés az alapja annak, hogy „minden ézellem megtestesül, fixálódik valamely eszmében”,³⁸ mint ahogy az eszme, a gondolat is — akár latens, akár nyíltabban meglevö — ézelmi kísérettel jár, ami halványabb vagy feltűnőbb „holdudvarként” ott van körülötte. Éppen eme elszakíthatatlan kapcsolat következtében válik lehetségesse az igazságtartalmában objektíve lemérhető „ézelmi ítélet” megjelenése, vagyis másképpen mondva az, hogy az ézelmi viszony igazságvalóságát a *gondolati viszony közvetítse*, s annak ilyen szempontból vett valóságát ezen keresztül állapíthassuk meg.

Igy nézve előbbi példánkat: a fasisztává lett ember tudatának ézellem-tartalma, a maga külsö valóságához való olyan emocionális viszony, amely egyben gondolatilag is igenlő, harmonikus; s mivel objektív alapja, „tárgya” — a fasiszta eszmerendszer és tömegpszichózis — igazságtartalmában valótlanság, ennek ézelmi ítéletként való igenlése sem valóság igazságértelemben, azaz bármennyire is hű tükrözése ez egy létszerűen — sőt objektív létmódban — tényleges valóságnak, igazságértelemben nem-valóság, mert tárgya önmagában véve nem az.

Ezzel azonban csak az itt előfordulható egyik főtípust adtuk meg, amikor már magának a tárgynak gondolati igazságtartalma minősít, s ami lényegében a nagyobb horderejű társadalmi kérdésekre szorít-

³⁵ Ezért vallanak eleve kudarcot mindazok a kísérletek, amelyek a lírai realizmus fő jegyét abban próbálják keresni, hogy X költö hűen kifejezte-e egy adott embercsoport — réteg, osztály stb. — élményvilágát, vagy csak saját szük bensőjét adta. Ezen az alapon ugyanis egyrészt majd minden jelentös költö realistának minősíthető, másrészt ugyanúgy realista lesz az 1914 őszen patetikus háborús verseket író Juhász Gyula, mint 1917—18 mélyen háborúellenes Juhász, mert az objektív ézelmi tömegbázis mindkét esetben megvan.

³⁶ Újfalussy József: *A valóság zenei képe*. Bp. 1962. 147. 1.

³⁷ Uo. 152. 1.

³⁸ Ribot szavait idézi Vigotszkij: I. m. 335. 1.

kozik; melyek már eredeti természetüknél fogva az emberi nembeliség lényeges vonatkozásait tartalmazzák, úgyhogy a hozzájuk való akár leg-szimplább viszony is eme nembeliség érdemi tartalmára vonatkozó állás-foglalást jelent.

A világ nagyobbik részét azonban olyan jelenségek képezik, amelyek ugyan az objektum-szubjektum viszonyban mindig érzelmeket váltanak ki, de magánvalóságukban — igazságértelemben — gondolatilag közöm-bösek. Ilyen pl. a Vigotszkij-i szituáció, amely a legkülönbözőbb módon válhat élménnyé úgy, hogy igazságértékén akár a legkisebb csorba esnék: egy erős idegzetű ember számára kedélyes sztori témája lehet, egy gyen-gébb alkatúnál viszont esetleg üldözési mánia elindítója stb. Vagyis egy és ugyanazon tárgy ugyanolyan szituációban más-más emberben teljesen eltérő érzelmi reagálást válthat ki anélkül, hogy ennek igazságtartalmát maga a tárgy determinálná. Itt rengeteg múlik magának az érzelmi él-ménynek milyenségén, pl. intenzívebb vagy halkabb voltán, szűkebb vagy tágabb intellektuális összefüggésbe ágyazottságán, gyorsan periférikussá váló vagy a tudat egészét megrázó jellegén. Ilyenkor tehát az érzelmi élmény igazságtartalmát nem a tárgy, hanem maga az élmény minősít-heti. S ezen a ponton éppen ezért roppant fontos az alábbi sajátosságot hangsúlyozni: ilyen esetekben a dolog lényege, a valóság- nem-valóság kérdése nem dönthető el a primer valóság területén, hanem csakis ennek művészi vetületéből kiindulva. Hiszen pl. a Vigotszkij-i alaphelyzet, a „vélt ellenség” hiedelem műalkotásbeli létében kifejezhet egy teljesen szubjektív-partikuláris egyedi élményt és történetet, de megjelenhet Jó-zsef Attila *Levegőt!*-jének az egyéni megriadáson keresztül objektív tár-sadalmi okú kor-szorongást kifejező, „nembeliségbe emelkedő” érzelmi ítéletében-viszonyában.

Az igazi művészi alkotásban a művész egész benső világának lénye-gét adja, mert ha valóban felülemelkedik partikuláris szubjektivitásán, alkotásából nem hiányozhat sem az érzelmi, sem a gondolati megítélés, legyen ez utóbbi esetleg még oly szorosan az érzelmi viszonyba burkolva is. Úgyhogy végső soron igazat adunk Lukács György megállapításának: „Csak a nyelvi kifejezésben hangzik paradoxonnak, ha azt mondjuk: a tavasz vagy a tél igazán költői megformálása egyúttal azt is elárulja, hogy milyen álláspontot foglal el a költő kora valóban nagy áramlataiban és harcaiban.”³⁰

Ha pedig az igazi művészetben, így a lírában is valamilyen formában mindig jelen van a gondolati ítélet, akkor az érzelmi állásfoglalás igaz-sága, valósága is lemérhető. Természetesen nemesak akkor tanulságos ez, ha a racionális és az emocionális harmóniában van, hanem disszonanciá-juk esetén is. A fontos az, hogy az érzelmi viszony valamilyen módon a gondolati által közvetítődjék, tehát viszonyíthatóságuk egyáltalán meg- legyen. Király István mutatja ki nagyszerű verselemzéseiben, hogy Ady „két meggyőződése” gyakran úgy tört felszínre a versekben, hogy ha pl. racionálisan optimisztikus, hívó forradalmárként szólt, az érzelmi felhan-gokban volt jelen a kétség és bizonytalanság érzete, s a kor magyar való-ságát és Ady bensőjét ez a kettősség is igaz módon, valóságosan tükrözte. Nagyon logikusan hangsúlyozza ezért Király István, hogy a lírai realiz-

³⁰ Lukács György: I. m. 2. kötet, 595. l.

musnak egyik legfontosabb s nélkülözhetetlen eleme a direkt gondolatiság.⁴⁰

Az igazságértelemben vett valóság szempontjából a másik legkényesebb kérdés a látszatvalóság problémája. Almási Miklós *A látszat valósága* c. könyvében ennek a témakomplexumnak számos részeseit megvizsgálja. A mi problémánk nézőpontjából azonban mindazok a válfajok és típusok egybefoghatók, amelyek nem az egyéni torzítás vagy szubjektív tévedés folytán állnak elő, hanem valamilyen módon objektív érvényességű s szükségszerűen létező látszatot jelentenek, s amelyek ilyen értelemben a hamis tudat gyűjtőfogalomba sorolhatók, függetlenül most attól, hogy eredendően az összemberi megismerés éppen adott nem kielégítő színvonala, vagy pedig bizonyos objektív társadalmi körülmény a meghatározója, előidézője.

Az itt adódó kérdést a következőképpen exponálhatjuk: Homérosz műveinek egyik alapeleme a mitológikus világkép; mármost ezt figyelembe véve Homérosz igazságértelemben a valóságot ábrázolta-e, vagy nem? A probléma teljesen reális, ezt mutatja az a több évtizedes vita, amely — ha olykor áttételesen is — ekörül zajlik. Annak a polémiának mélyén ugyanis, amely azt vitatja, hogy a realizmus kezdettől fogva jelel van-e a művészetben, vagy pedig csak a kritikai realizmustól kezdve számítható, ennek a kérdésnek másféle értelmezése és megoldása rejlik.⁴¹ Az egyik nézet szerint eleve nem lehet szó Homérosz valóság-hűségéről, hiszen a tényleges valóságban nincsenek mitológiai lények, tehát Homérosz nem a valóság igazságát ábrázolta. A valóság realista ábrázolása csak akkor jöhetett létre, amikor ez a valóság legfontosabb, alapvető vonatkozásaiban úgy jelenhetett meg az ember számára, amilyen magánvalósága szerint. Ez viszont csak a társadalom és az emberi megismerés bizonyos szintjén vált lehetségessé. A természet materialista felfogásán túl mindenekelőtt annak felismerése volt döntő feltétele a realizmus megjelenésének, hogy az ember társadalmilag determinált, még pontosabban mondva osztálylény.

Engels több művében is foglalkozik azzal a fejlődési folyamattal, amely mind a természettudományban, mind a társadalomtudományban végbement a saját koráig, legplasztikusabban a *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása* c. írásában:

„Míg azonban a történelem e mozgató okainak felkutatása minden előző korszakban a hatásaikkal való bonyolult és rejtett összefüggéseknél fogva csaknem lehetetlen volt, a jelenkor ezeket az összefüggéseket annyira leegyszerűsítette, hogy a rejtély megoldható lett. A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia uralkodó igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatérével ugyanennek a ténynek

⁴⁰ Persze nem a legszűkebben, „filozófikusságként” értelmezett gondolatiság: „Ady... sosem művelte a szó szűkebb értelmében vett gondolati lírát, nem volt kimondott bölcselő költészete, szélsőséges affektivitás volt jellemző reá, és semmi esetre sem valamifajta fegyelmező, rejtőzködő intellektualitás. Nála érzés formájában, mint indulat jelent meg még a gondolat is, nemhogy az érzés hűlt volna le intellektuális reflexióvá. A gondolkodói igényesség azonban ennek ellenére is átjárta líráját...” (Király István: *Ady Endre*. Bp. 1970. II. kötet. 81. l.)

⁴¹ Egy harmadik álláspont érveire — amely szerint a realizmus a reneszánszban lépett színre — külön nem térünk ki, mivel ez problémánk érdemi része szempontjából csak fölösleges túlbonyolítás lenne.

ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói... mindenütt nyíltan kimutatják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy e két országban a munkásosztály, a proletariátus a harmadik harcoló fél a hatalomért. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak az, aki szándékosan behunyja szemét a tények előtt, nem veszi észre, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje, legalább a két leghaladottabb államban.⁴²

Nem véletlen — mondják a most tárgyalandó koncepció hívei —, hogy az Engels által megjelölt időpont és két ország lényegében egybeesik a kritikai realizmus színrelépésének helyével és idejével: csak ekkor vált lehetségessé olyan valóság szemlélet, amely a természet és társadalom legfontosabb törvényszerűségeit helyesen ismerte fel, azaz csakis ekkortól kezdve teremtődött meg az alap az igazi valóság adekvát művészi tükrözése számára.

A másik, a realizmust már a művészet kezdeteinél ottlevőnek tekintő felfogás pedig így érvel: kétségtelen, hogy Homérosz világképe mitológikus, úgyszintén az is, hogy a reális valóságban nincsenek istenek. Ennyiben tehát valótlan, amit ábrázol, de ugyanakkor *valós valótlan*, mert mindez nem Homérosz szubjektív agyszüleménye, hanem a kor — társadalmi léte által determinált — társadalmi tudatának egyik legfontosabb eleme, tehát Homérosz éppen így ábrázolta hűen a maga korának valóságát. Vitathatatlan, hogy 1830 körül új lehetőségek tárultak ki a valóságtükrözés számára s új fejezett nyílt a realizmusban, de ez még nem bizonyíték a megelőző realizmus tagadására.

Itt nyilvánvalóan a valóság fogalmának más-más értelmezéséről van szó, még pontosabban mondva arról, hogy ezen a fogalmon belül hova helyezik a nagyobb súlyt. A Homéroszt realistának minősítők az 1—2. valóságsíkot döntőbbnek tartják, s ennek következtében a harmadikból a „hű tükrözés” momentumát részesítik előnyben. A másik nézet és hívei viszont következetesen a harmadik sík belső logikáját, a „valóság igazságának hű tükrözése” normáját kérik számon.

Nem kétséges, hogy az elvileg leghívebb valóságtükrözést ez utóbbi nyújtja: úgy ábrázolni a valós valóságot és a hamis tudat valós valótlan-ságát, hogy emennek hamis jellege, de objektív alapjai, okai egyaránt tükröződjenek; úgy tükrözni pl. a Homérosz korabeli valóságot, hogy a kor szellemének mitológikussága, ám egyidejűleg ennek mint hamis tudatnak társadalmi létbeli előidézői is megvilágítást kapjanak. De eme abszolút valóság-hűségnek problematikussága éppen ebben a tökéletességben rejlik: ennek alapján a művészet számára igazságértelemben nagyon sokszor csak *post festum* történő valóságtükrözésre nyílt lehetőség. Ezért nem indokolatlan egy másik álláspont alapkonceptiója sem, amely szerint a valóság igazsága = a valós valóság *vagy* a valós valótlan-ság tükrözésével; s ahol ez a választás természetesen nem szubjektív, önkényes aktusként értelmezendő, hanem akkor lép hatályba, ha az igazi valóságot objektíven leplek fedik, hogy a *kor embere számára* csak a látszat hozzáférhető.

Itt végeredményben arról van szó, hogy a valóság hű tükrözésénél figyelembe kell venni a tükrözés mindenkori feltételeit is. Esetünkben ez nyilván *nem az egyéni* feltételekre vonatkozik, hiszen ezek abszolúti-

⁴² Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Marx—Engels Válogatott Művek. II. kötet. Bp. 1949. 389. l.

zálása egyfajta parttalan realizmushoz vezetne. Ellenkezőleg: mindig az adott korszak (s nemzet, nép) *társadalmi tudatának feltételei* a meghatározóak, s egyúttal ez a fő kritériuma a „vagy” érvényességének is: ha az adott társadalmi tudat tartalmazza annak feltételeit, hogy ön maga és alapja, a társadalmi lét valódi igazságában feltárulhasson, akkor ez, és *csakis* ez a valóság igazságértelmeiben; ha viszont nem, akkor az objektíve és szükségszerűen meglevő látszat, a valós valótlanosság, a hamis tudat hű tükrözése is igazságértékű.⁴³ Vagyis itt arról van szó, hogy Homérosz *nem tehetett mást* — kora szellemiségének alapján —, mint hogy a mitológikus világnézet keretében írt; Thomas Mann viszont már *megtehetette* — azaz elvileg választhatott —, hogy a József-történetet a biblia belső mítoszvilága vagy a modern társadalomtudomány (benne a pszichológia) fényében, tehát saját kora szemléletvilágában, vagy immanensen az ó-testamentumében írja meg, de ilyenkor már *nem mindegy*, hogy melyik szemléletmódot választja. Ebben az esetben már minősítő jellegű a valóságfelfogás: a mitikus vagy racionális világnézet alapján ábrázol-e.

A valóság összetett, „többlepcsős” fogalom, mert egyaránt tartalmazza az ontológiai és az ismeretelméleti aspektust. Első síkjában minden valóság, ami valamilyen formában van, létezik; a másodiknak az a fő tartalma, hogy elsődleges és meghatározó az objektív valóság, s a szubjektív valóság ennek tükrözése végső soron; míg a harmadikban valóság az objektív valóság lényege (szemben a jelenséggel, látszattal), ill. ennek hű szubjektív valóságbeli tükrözése.

Jól látható, hogy egyre szűkülő körök jönnek így létre mind a külső, mind a belső valóság szférájában. Éppen ezért egy adott dolog, jelenség valóságfoka, valóságértéke annál nagyobb, minél több valóságsíkot foglal magában. A fő problémát az adja, hogy a „szintézisvalóság”, a három sík teljes összhangja koránt sincs meg mindig, nagyon sokszor ellentét van köztük. S ez a szembenállás feloldhatatlan, ti. mint ahogy pl. az első és második síkbeli valóságjelleg nem eredményezi automatikusan, szükségszerűen, hogy valami a harmadikban szintén valóság lesz — mindez ellenkező irányban is érvényes: ha valami igazságértelmeiben nem-valóság, ez nem semmisíti meg az első két síkbeli valóságjellegét. Ezért ilyenkor a komplexitás, a „szintézisvalóság” keresésénél sokkal fontosabb bizonyos *elhatárolások* megtétele.⁴⁴ Ennek hiányában a valóság fogalma semmitmondó és üres, mert minden belefér. Pontosabbá és differenciáltabbá válik azonban, ha tudjuk és megjelöljük, hogy éppen milyen értelemben használjuk, a három fő valóságsík közül melyikre alkalmazzuk a „valóság” kifejezést (s persze helyesen fogjuk fel az adott valóságsík helyét a komplex valóságfogalomban), s a harmadikon belül a további megkülönböztetést is megtesszük a valóság igazsága és a tükrözés hűsége közt,

⁴³ Ez a probléma kapcsolódik az érzelem igazságtartalmával összefüggésben elmondottakhoz. Ottani példának ebből a szempontból is megállja helyét. Elég csak a nagyszámú kommunistára utalni ahhoz, hogy világos legyen: a fasiszmus országai-ban *belülről* is adott volt olyan társadalmi tudati optimális szint, hogy a fasiszta ideológia és tevékenység igazságtartalmában hamisnak minősülhessen.

⁴⁴ Vö. Tamás Attila: *Barta János művészetelméleti tanulmányairól* — Barta János: Élmény és forma. Tiszatáj, 1966. 1. sz. 70—71. l., T. R. Ho-ang: *V. I. Lenin i ponjabije „realnoszty” v szouremennoj nauke*. Filozsofszkiye Nauki, 1969. 4. sz. 43. l.

valamint a kor társadalmi tudatának lehetőségeiből adódó alternatív vagy nem-alternatív állásfoglalás kérdésére is ügyelünk.

Mindez természetesen még csak a valóságfogalom felvázolásának alapvonalait jelenti. További témánk — a lírai realizmus — szempontjából is számos részletkérdése vár még kimunkálásra, ez azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

Ласло Вёрёш

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Почти во всех определениях понятия искусства, преобладающих на марксистскую позицию, фигурирует следующая формула: искусство есть специфическое отражение действительности. Но в большинстве случаев в изложении этого положения уже нет ответа на вопрос „что такое действительность?“, и этот факт делает проблематичным истолкование данной формулы.

„Действительность“ — это понятие многоплановое. Оно содержит в себе, с одной стороны действительность в значении онтологического бытия, то есть всё что входит в понятие материи и сознания; всё что *существует* в какой-либо форме, независимо от конкретного способа его существования. Во вторых, оно означает именно различие этих двух сфер: объективную действительность, которая существует независимо от идейного, воображённого. Во третьих, оно содержит в себе соотношение этих двух сфер в значении истины, то есть действительность по сути, и соответствие мысленного содержания этой действительности.

Какой план понятия действительности будет соответствующим парным понятием искусства в выше названной формуле? Одна из специфических черт искусства именно в том, что в этом основном соотношении действительность фигурирует, как общее онтологическое бытие, как внутренняя и внешняя действительность *одновременно*. Неразделимая соединённость моментов внешней и внутренней действительности как *специфический объект* художественного отражения определяет собой и дальнейшие основные специфические черты этого отражения.

Но на этом нельзя остановиться, потому что в понятии действительности в пределах общего онтологического бытия должны быть выделены расхождения в способе существования, исходящие из различия гносеологического, прежде всего система *соотношения материи-сознания*. Поэтому, несмотря на то, что в данной формуле фигурирует первый план действительности — одновременно это и есть такая действительность, которая не является однородной при отношениях зависимости, а её основную структуру составляют две такие сферы, из которых первая — внутренняя действительность — в своём содержании в конечном счёте детерминирована второй, является отражением второй.

Именно это оправдывает включение третьего плана действительности — в значении истины — в понятие действительности. Сложность проблемы состоит в том, что отдельные планы здесь часто не совпадают, а перекрещиваются или даже противостоят: то, что является действительностью в таком смысле, уже не является действительностью в другом смысле и наоборот. В таких случаях самой основной задачей является сделать определённые *разграничения*, или точно указать, что в данном случае какой из планов действительности используется как понятие „действительность“. Без этого, понятие действительности пустое и бессодержательное, потому что может содержать в себе любое значение.